

шкала I – самоповага; шкала II – аутосимпатія; шкала III – очікуване ставлення від інших; шкала IV – самоінтерес [9].

Висновок. Смыслова сфера особистості безробітного – це певна смыслова реальність, яка проявляється в різних формах і структурах, на різних рівнях психіки та регуляції поведінки. Смыслові структури, які визначають зміст й динаміку “внутрішнього світу” безробітного, є глибокими, інтимними структурами його свідомості, а тому найбільш цікавою і перспективною сферою психологічного дослідження.

Список використаних джерел

1. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб. : Издательство “Питер”, 2000. – 528 с.
2. Киричук О.В. Аксиологічні проєкції духовності // Цінності освіти і виховання: наук. метод. зб. / О.В. Киричук, З.С. Карпенко [АПН України, Центр інформації та документації Ради Європи в Україні]. – К. : 1997. – С. 50–53.
3. Киричук О.В. Стратегії поведінки аплікантів на ринку праці та їх психологічні характеристики / О.В. Киричук // Бюлетень ІПК ДСЗУ. – 2005. - №2. – С. 31–35.
4. Методика исследования системы жизненных смыслов / В.Ю. Котляков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hpsy.ru/public/x2630.htm>
5. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – [2-е, испр. изд.]. – М. : Смысл, 2003 – 487 с. С. 3.
6. Леонтьев Д.А. Новые горизонты проблемы смысла в психологии // Проблема смысла в науках о человеке (к 100-летию Виктора Франкла): материалы международной конференции / под ред. Д.А. Леонтьева. М. : Смысл, 2005 – С. 36–49.
7. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д.А. Леонтьев. – М. : “СМЫСЛ”, 1992. – 16 с.
8. Максименко С.Д. Экспериментальна психологія : підруч. / С.Д. Максименко, Е.Л. Носенко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 360 с.
9. Пантилев С.Р. Методика исследования самоотношения // Практикум по психодиагностике. Конкретные психодиагностические методики / С.Р. Пантилев, В.В. Столин. – М., 1989. – 166–172 с.
10. Франкл В. Психотерапия на практике / В. Франкл : пер. с нем. – СПб. : Ювента, 1999. – 256 с.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл : пер. с англ. и нем. [под общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

Стаття надійшла 23.09.2013

УДК 338.24:005.336.3:378

А.В. Черкасов, О.В. Родіонов, Д.І. Поліщук

Вплив демографічних факторів на перспективи розвитку системи вищої освіти

У статті наведено результати аналітичного дослідження процесів функціонування системи вищої освіти та впливу демографічних факторів на неї. Проаналізовано вплив вищої освіти на процеси економічного, соціального, інноваційного та гуманітарного розвитку регіонів країни. Визначені динаміка кількісних характеристик функціонування системи вищої освіти, особливості інноваційного розвитку підприємств та їх взаємодія із університетським середовищем.

Ключові слова: вища освіта, економіка регіонів країни, підприємницький сектор, інновації.

The article reveals results of an analytical study of the functioning of higher education and the impact of demographic factors on it. The influence of higher education on the processes of economic, social, innovation and human development of the country was also analyzed. The dynamics of quantitative characteristics of higher education system was specified, as well as the innovative development of enterprises and their interaction with the university environment.

Keywords: higher education, country's regional economy, business sector, innovation.

Постановка проблеми. Інститут вищої освіти є однією з найважливіших складових регіональних соціально-економічних систем. У сучасних умовах вища освіта Черкасов Андрій Володимирович, кандидат економічних наук, доцент, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України (Київ); Родіонов Олексій Володимирович, кандидат економічних наук, доцент, Луганський національний аграрний університет (Луганськ); Поліщук Дмитро Іванович, заступник директора Луганської обласної служби зайнятості (Луганськ).

розглядається як чинник соціального, інноваційного та економічного розвитку регіонів, фактор конкурентоспроможності підприємницького сектору та складова, що визначає якість життя населення. Виходячи з цього, держава здійснює бюджетні видатки на утримання та розвиток вищої школи, створює умови для зростання її фінансового потенціалу за рахунок можливості надання платних освітніх послуг, що здійснюються на замовлення фізичних осіб та підприємств.

Таким чином, на наш погляд, важливим є визначення того, наскільки ефективні процеси управління у вищій освіті, чи виконує вища школа покладені на неї фундамен-

© Черкасов А.В., Родіонов О.В., Поліщук Д.І., 2014

Таблиця 1

Показники функціонування ВНЗ III–IV рівнів акредитації у 1995/96 – 2010/11 навчальних роках

Показники	Навчальні роки					
	1995/96	2000/01	2005/06	2008/09	2009/10	2010/11
Кількість ВНЗ, одиниць <i>у т.ч. за формами власності</i>	255	315	345	353	350	349
державна та комунальна	191	223	232	240	242	243
приватна	64	92	113	113	108	106
Чисельність студентів – усього, осіб <i>у т.ч. на відділеннях</i>	922 838	1 402 904	2 203 830	2 364 541	2 245 200	2 129 835
денних	616 313	859 488	1 233 847	1 310 630	1 280 689	1 250 211
вечірніх	24 090	10 671	9308	8275	7382	6119
without seeing	282 435	532 745	960 675	1045 636	957 129	873 505
Прийнято – усього, осіб <i>у т.ч. на відділеннях</i>	206 843	346 359	503 034	425 241	370 522	392 012
денні	150 733	219 455	305 032	293 413	266 510	276 239
вечірні	3 549	2 570	2 027	1 240	985	740
заочні	52 561	124 334	195 975	130 588	103 027	115 033
Випущено – усього, осіб <i>у т.ч. з відділень</i>	147 935	273 622	372 405	505 203	527 294	543 743
денних	91 759	189 142	199 576	264 515	269 792	275 599
вечірніх	5 398	3 225	2 054	1 591	1 779	2 049
without seeing	50 778	81 255	170 775	239 097	255 723	266 095
Чисельність студентів у розрахунку на 10 000 населення	180	285	470	512	488	465

тальнообумовлені функції. При цьому якість освіти є головним критерієм такого роду оцінок. Аналіз наукової літератури [1; 2; 3; 4; 5], визначив, що вища освіта є таким суспільним інститутом чи соціально-економічною системою (залежно від застосованого підходу до трактування), саме існування якого вже є чинником економічного зростання, а всі вкладення в неї наперед оцінені та визначені як ефективні. Тут слід зауважити, що оцінки потребують як державні видатки, так і приватні кошти (у т.ч. кошти підприємств), сплачені у вигляді вартості за навчання.

Визначення якості як головного показника оцінки та діагностики функціонування інституту вищої освіти потребує розробки певного оціночного інструментарію, за допомогою якого можна встановити рівень досконалості організації відносно соціальних груп у напрямі формування, нагромадження та розподілу знань і наукової інформації з метою забезпечення економічного зростання, соціального та гуманітарного розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми управління вищою освітою в Україні є предметом досліджень, результати яких викладено у наукових працях М. Усова, В. Філіппова, М. Курбатової, Х. Себкової, В. Соболева та ін. Подальший розвиток питань регулювання та контролю якості підготовки фахівців вищої кваліфікації для підприємств на регіональному рівні потребує визначення ефективності цієї діяльності, а також кількісних оцінок процесів розвитку в цій сфері. У той же час вирішення потребують питання впливу вищої освіти на процеси інноваційного розвитку регіонів та формування інноваційного потенціалу підприємств, а також впливу демографічних факторів на вищу освіту.

Метою статті є аналіз процесів впливу демографічних факторів на функціонування системи вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Головними критеріями рівня якості вищої освіти як суспільного інституту є досягнуті рівні економічного, соціального, інноваційного та гуманітарного розвитку регіонів країни. У цьому випадку відповідно до імперативів розвитку економіки знань мають бути перевірені результати функціонування системи вищої освіти. Іншим важливим питанням є дослідження рівня досконалості організації суспільних відносин у сфері вищої школи, особливостей взаємодії соціальних груп та функціонування мережі вищих навчальних закладів (ВНЗ) як основних суб'єктів системи вищої освіти. При цьому якість освітніх послуг є основним критерієм та цільовим орієнтиром, використовуваним у такого роду аналітичних дослідженнях.

Аналізуючи кількісні показники функціонування закладів системи вищої освіти (табл. 1), слід зробити висновок: мережа ВНЗ, що надають послуги у сфері вищої освіти (ВНЗ III–IV рівнів акредитації) у регіонах країни з 1990 р. по 1995 р. зросла на 70%, а протягом наступних 15 років (з 1995 р. по 2010 р.) їх стало більше ще на 38% та налічувалося 349 одиниць. При цьому таке стрімке зростання спостерігалось як у приватному, так і у державному (у т.ч. комунальному) секторах. Також зросла кількість студентів ВНЗ усіх форм навчання. Зауважимо, що найбільш стрімке зростання спостерігається на заочній формі навчання (у три рази за 1995–2010 рр.), на денній формі за досліджуваний період кількість студентів збільшилася на 102%. Відмітимо, що вечірня форма навчання поступово стала втрачати свої позиції –

Таблиця 2

Кількість народжених та природний приріст населення, тис. осіб

Показники	Роки	1990	1995	2000	2002	2003	2004	2005	2007	2008	2009	2010
	Кількість народжених, усього		657,2	492,9	385,1	390,7	408,6	427,3	426,1	472,7	510,6	512,5
у міських поселеннях		442,8	308,4	238,0	248,9	266,4	284,4	284,3	314,1	340,6	339,5	326,6
у сільській місцевості		214,4	184,5	147,1	141,8	142,2	142,9	141,8	158,6	170,0	173,0	171,1
Природний приріст населення, усього		27,6	-299,7	-373,0	-364,2	-356,8	-334,0	-355,9	-290,2	-243,9	-194,2	-200,5
у міських поселеннях		85,7	-168,0	-219,1	-205,5	-193,5	-176,1	-187,3	-152,2	-122,3	-92,8	-104,5
у сільській місцевості		-58,1	-131,7	-153,9	-158,7	-163,3	-157,9	-168,6	-138,0	-121,6	-101,4	-96,0

у 2010 р., порівняно з 1995 р., там навчалося студентів у чотири рази менше. Так, у 2005–2006 навчальному році чисельність студентів у розрахунку на 10 000 населення досягла максимального значення за всю історію вищої освіти України – 512 осіб, але поступово значення цього показника скоротилося до 465 осіб (на початку 2010–2011 навчального року), що може пояснюватися рядом чинників.

Зменшення контингенту студентів ВНЗ протягом останніх років пояснюється наслідками демографічних процесів в Україні у 1990-х роках, а також запровадженням обов'язкового зовнішнього незалежного оцінювання для всіх абітурієнтів (що згодом було переглянуто та залишено переважно тільки для абітурієнтів денних відділень). Але, безумовно, демографічний чинник має переважне значення. Аналіз демографічної ситуації в Україні свідчить про стрімке зниження народжуваності протягом 1990–2010 рр. (табл. 2).

Фактор впливу демографічної кризи на функціонування вищої освіти – це реальна проблема, з якою ВНЗ стикаються вже зараз, коли основними абітурієнтами є особи 1995–1996 років народження. Якщо звернутися до даних державної статистики відносно кількості народжених протягом 1990–2010 рр., то можливо встановити, що певне зростання цього індикатора спостерігається лише з 2008 р., коли в Україні народилося більше 0,5 млн дітей, що порівняно з 2000 р. (385 тис. народжених) відчутно більше, проте все одно значно менше порівняно з 1990 р. (657 тис. дітей). Відмітимо, що абітурієнти 2008 року народження будуть вступати до ВНЗ у 2025–2026 рр., а до цього часу ВНЗ недобиратимуть половину контингенту абітурієнтів, які закінчили школу (у порівнянні з піковим 2005 р.), про що свідчить відповідна статистика функціонування загальноосвітніх навчальних закладів (табл. 3).

Виходячи із вищевикладеного слід зробити висновки, що демографічні процеси в Україні обумовлюють тенденцію до зниження кількості абітурієнтів ВНЗ як у середньостроковій, так і у довгостроковій перспективі. Як наслідок, конкуренція серед ВНЗ за споживачів освітніх послуг зростатиме. У цих умовах постає питання пошуку шляхів підвищення якості освітніх послуг вищої освіти як основної конкурентної переваги, котра може забезпечити окремі заклади замовленням на навчання за певними спеціальностями з боку держави та фізичних осіб.

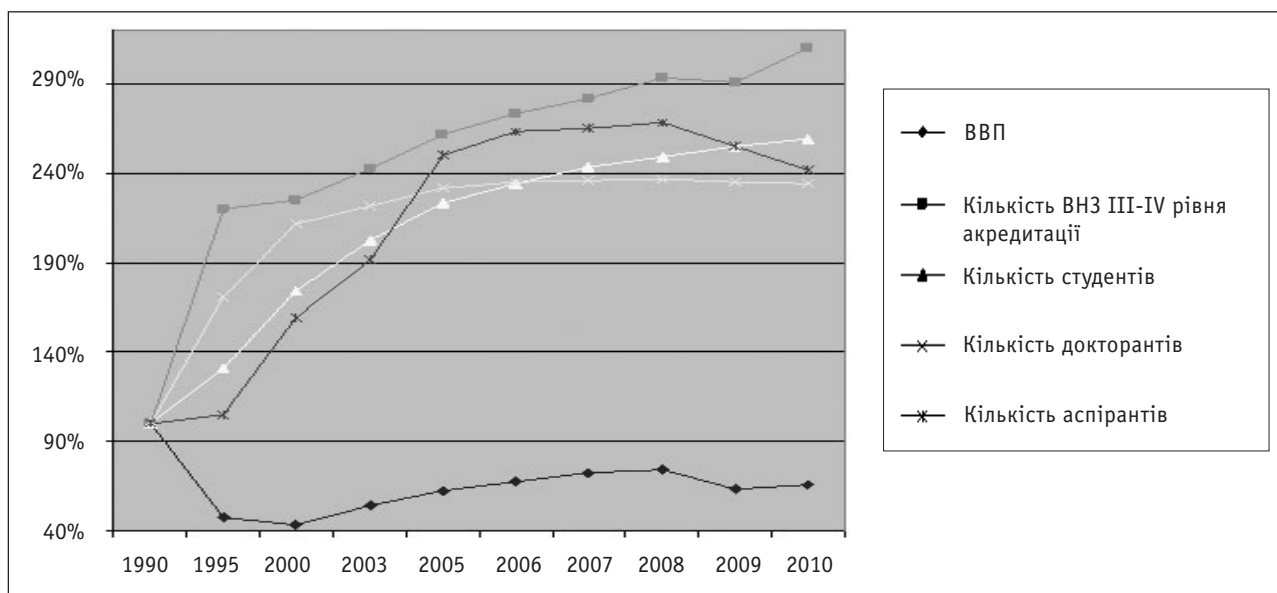
Таблиця 3

Випуск учнів загальноосвітніми навчальними закладами, тис. осіб

Роки	Закінчили школу II ступеня (неповну середню)			Закінчили школу III ступеня (середню)		
	усього	денну	вечірню	усього	денну	вечірню
1990	696	692	4	406	353	53
1995	639	626	13	361	316	45
2000	720	708	12	475	445	30
2001	738	726	12	505	472	33
2002	724	714	10	508	472	36
2003	720	709	11	526	490	36
2004	675	666	9	519	484	35
2005	649	640	9	515	482	33
2006	595	587	8	485	452	33
2007	561	553	8	467	436	31
2008	546	539	7	427	399	28
2009	316	311	5	391	365	26
2010	566	559	7	364	340	24

Незважаючи на інформативність результатів первинного аналізу кількісних показників розвитку системи вищої освіти в Україні та управління нею, закономірності впливу функціонування системи вищої освіти на процеси соціально-економічного розвитку як на регіональному, так і на національному рівні не визначені. Актуальність вирішення саме цього питання визначається тим, що його результати нададуть можливість встановити якісні характеристики системи вищої освіти України, якою мірою вона виконує роль суспільного інституту, що забезпечує економічне зростання, інноваційний, гуманітарний та соціальний розвиток країни, держави та нації.

З метою визначення впливу функціонування системи вищої освіти на рівень економічного розвитку було здійснено співставлення динаміки індексів ВВП, кількості ВНЗ III–IV рівнів акредитації, студентів, аспірантів та докторантів (див. рисунок). Базовим для розрахунків обрано 1990 р., так як, починаючи з цього року, спостерігалися суттєві зміни (ринкові реформи та перетворення) як у системі вищої освіти, так і в економіці загалом. З рисунка видно, що динаміка ВВП та основних кількісних характеристик розвитку вищої школи є діаметрально

Індеси ВВП, кількості ВНЗ III-IV рівнів акредитації, студентів, аспірантів та докторантів, у % до 1990 р.

протилежною. Зростання у 2,5–3 рази кількості ВНЗ та осіб, що навчаються в них, супроводжується зниженням ВВП на 50% (1991–2000 рр.) та його повільним зростанням (протягом 2001–2010 рр.).

Безумовно, зміни у вищій школі, як і в будь-якому іншому суспільному інституті, мають довгострокові наслідки, та й вплив цього розвитку має ефект відкладеного результату, коли користь від проведених реформ, перетворень та системних змін відчувається у подальшому. Але двадцятирічний термін є достатнім, щоб перевірити ефективність функціонування та розвитку соціально-економічної системи. Виходячи з наведених графічних даних, значне кількісне зростання вищої освіти в Україні не мало якісних наслідків та значного впливу на економічний розвиток регіонів країни.

Іншим важливим питанням є вплив вищої школи на процеси інноваційного розвитку економіки регіонів. ВНЗ, окрім надання освітніх послуг, здійснюють наукову діяльність. За її результатами відбувається захист дисертацій, отримуються охоронні документи на об'єкти прав інтелектуальної власності тощо. У подальшому прикладні результати наукових робіт упроваджуються у виробництво, відбувається їх комерціалізація. У табл. 4 наведені дані про обсяги реалізованої інноваційної продукції, котрі свідчать, що протягом 2000–2010 рр. відбувалося суттєве зростання обсягів реалізованої інноваційної продукції, що

у 2010 р. становили 33,7 млрд грн. На експорт було поставлено продукції на 13,7 млрд грн. В абсолютному виразі такі обсяги інноваційної продукції є значними, але порівняння цих значень з експортом за іншими товарними позиціями визначає, що тільки жирів та олій рослинного походження у 2010 р. було експортовано удвічі більше, ніж усієї інноваційної продукції.

Однією з важливих характеристик інноваційного розвитку країни є формальні результати прикладної наукової роботи та їх комерціалізація у виробничій сфері. У цьому випадку мова йде про отримання охоронних документів на винаходи, корисні моделі, промислові зразки. У табл. 5 наведено дані про подання заявок та отримання охоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності, а також їх використання в економічній діяльності.

Із наведених даних видно, що у досліджуваному періоді спостерігається суттєве зменшення кількості поданих заявок та отриманих охоронних документів, що обумовлюється зниженням кількості патентоспроможних прикладних результатів наукових робіт. Іншим важливим моментом є також спад активності підприємств у впровадженні в практику запатентованих інноваційних розробок. Усі ці дані свідчать про зниження рівня інноваційного розвитку економіки регіонів України. У теорії збільшення рівня охоплення населення вищою освітою

Таблиця 4

Обсяг інноваційної продукції, млн грн (2000–2010 рр.)

Показники \ Роки	2000	2002	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Обсяг реалізованої інноваційної продукції	12 148,3	14 289,3	18 784,0	24 995,4	30 892,7	40 188,0	45 830,2	31 432,3	33 697,6
у тому числі									
принципово нової	3 813,6	2 561,5	9 542,3	10 755,4	18 194,9	22 305,8	14 688,7	8 511,5	10 995,1
Із загального обсягу поставлено на експорт	3 023,6	5 412,9	7 984,4	12 494,8	12 797,0	14 666,6	23 633,1	13 200,9	13 713,0

**Подано заявки та отримано охоронні документи на об'єкти інтелектуальної власності,
використання об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій у 2006–2010 рр.**

Показники \ Роки	2006	2007	2008	2009	2010
Подано заявок на видачу охоронних документів					
<i>до Державного департаменту інтелектуальної власності:</i>					
винаходи	2 151	2 075	1 840	1 418	1 361
корисні моделі	5 230	6 167	6 359	6 283	5 239
промислові зразки	380	322	247	194	163
<i>до патентних відомств інших країн</i>					
винаходи	296	174	103	73	42
корисні моделі	76	73	52	46	31
промислові зразки	40	98	13	7	2
Отримано охоронних документів					
<i>у Державному департаменті інтелектуальної власності</i>					
винаходи	1 956	1 993	1 832	1 667	1 530
корисні моделі	5 325	6 165	6 136	5 749	5 241
промислові зразки	351	330	273	156	129
<i>у патентних відомствах інших країн</i>					
винаходи	167	130	82	83	72
корисні моделі	52	90	54	53	43
промислові зразки	45	61	16	29	17
Використано об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій:					
винаходів	2 911	2 803	2 598	2 161	1 932
корисних моделей	2 176	3 033	3 471	3 780	2 874
промислових зразків	876	960	801	886	852
раціоналізаторських пропозицій	27 718	25 573	22 044	17 425	16 390

та науковою діяльністю в межах аспірантури і докторантури є фундаментальними чинниками інноваційного розвитку.

Висновок. Враховуючи суттєве зниження реально-го ВВП та повільні темпи його номінального зростання, уповільнення темпів інноваційного розвитку економіки регіонів, а також існуючі дані про рівень заробітної плати та зайнятості робітників з вищою освітою в економіці регіонів можна стверджувати, що вплив підготовки фахівців у ВНЗ (у масштабах країни, без урахування окремих індивідуумів) не впливає на продуктивність праці робітників підприємств, їх індивідуальний добробут та професійну реалізацію, що визначає низький рівень виконання вищою освітою своїх фундаментально обумовлених функцій та пояснюється зниженням рівня якості вищої освіти.

2. *Филлипов В.М.* Сравнительный анализ систем управления в вузах, организации и экономики образования / В.М. Филлипов // Университетское управление. – 1998. – №1. – С. 7–9.
3. *Курбатова М.В.* Проблемы становления системы частного инвестирования в высшее профессиональное образование / М.В. Курбатова, Н.П. Дудченко // Университетское управление. – 2003. – №3. – С. 22–25.
4. *Себкова Х.* Акредитация и обеспечения качества высшего образования в Европе / Х. Себкова // Вища школа. – 2006. – №2. – С. 77–84.
5. *Соболев В.С.* Концепция, модель и критерии эффективности внутривузовской системы управления качеством высшего профессионального образования / В.С. Соболев, С.А. Степанов // Университетское управление. – 2004. – №2. – С. 26–30.

Стаття надійшла 25.02.2014

Список використаних джерел

1. *Усов М.А.* Теоретические основы формирования системы управления качеством профессионального образования / М.А. Усов // Экономика образования в системе социальных координат. Тезисы докладов региональной научно-практической конференции. – Тамбов. – 2006. – С. 330–322.